

Werk

Titel: Herbarium Amboinense, plurimas conplectens arbores, frutices, herbas, plantas ter

Jahr: 1750

Kollektion: Zoologica

Digitalisiert: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen

Werk Id: PPN369547365

PURL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN369547365>

OPAC: <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369547365>

LOG Id: LOG_0038

LOG Titel: Caput Vigesium Primum. Prunella Molucca hortensis. Lire. - Een en Twintigste Hoofdstuk. De Molukse Tuin-bruinelle

LOG Typ: chapter

Übergeordnetes Werk

Werk Id: PPN369544501

PURL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN369544501>

OPAC: <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369544501>

Terms and Conditions

The Goettingen State and University Library provides access to digitized documents strictly for noncommercial educational, research and private purposes and makes no warranty with regard to their use for other purposes. Some of our collections are protected by copyright. Publication and/or broadcast in any form (including electronic) requires prior written permission from the Goettingen State- and University Library.

Each copy of any part of this document must contain there Terms and Conditions. With the usage of the library's online system to access or download a digitized document you accept the Terms and Conditions.

Reproductions of material on the web site may not be made for or donated to other repositories, nor may be further reproduced without written permission from the Goettingen State- and University Library.

For reproduction requests and permissions, please contact us. If citing materials, please give proper attribution of the source.

Contact

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
Georg-August-Universität Göttingen
Platz der Göttinger Sieben 1
37073 Göttingen
Germany
Email: gdz@sub.uni-goettingen.de

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Prunella Molucca hortensis. Lire.

Hæc herba mixtam gerit *Prunellæ* & *Vincæ* *Pervincæ* formam, unde & tam ad unam quam ad alteram referri potest plantam, atque in hisce insulis variæ hujus herbæ occurrunt species, quas in binas divido classes, domesticas nempe & silvestres, de quibus in subsequenti latius.

Prunella domestica variam iterum habet formam, quæ tamen ad hæc binas referri potest species, latifoliam nempe & angustifoliam.

Primo. *Latifolia Prunella domestica* ad terram inclinat plurimis suis flagellis, quorum minor pars erigitur, suntque rotundi, & in amplos articulos distincti, quorum quidam ad semi pedis spatium distant.

Hiscæ folia adstant bina sibi obposita, quatuorque simul obliquam formant crucem, longiusculis insidentia petiolis, *Urticæ* foliis quodammodo similia, sed longiora & crassiora, quinque pollices longa, binos lata, ad oras irregulariter serrata, ipsæque oræ parum contractæ sunt, ac si spinulosæ essent.

Foliorum costæ oblique admodum decurrunt sinuosa ad superiorem partem, superne obscure virentes, inferne ex purpuro rubentes, saporis penitus silvestris & ingrati. In summo brevem crassamque habent spicam ex foliolis squamosis & obscure virentibus compositam, cum fusco intermedio colore, estque ad oras pilosa & barbata quasi, ex qua flosculus longo tubo instructus eminet, illi *Primulæ Veris* similis, in quinque irregularia petala distinctus, coloris albi, in ipsius tubo quatuor locantur stamina, binis majoribus petalis adcreta.

Post florem capitulum remanet acutum, filamentum seu barba ornatum, quod plerumque sine semine perit. Hæc itaque graves spicæ ac pingua folia graciles ad terram deprimunt caules, ipsorumque articuli in terram fibrillas inmittunt, ubi eam tangunt, unde & magnum occupat hæc planta locum, licet ipsius caules non sint ramosi, vel multis foliis onusti, ac fere nullos laterales gerant ramulos.

Radix longa est, tenuis, alba, raris constans ramificationibus, & oblique per terram prorepat.

Secundo. *Prunella domestica angustifolia*, haud multum diversa est a priore, excepto quod magis erigatur, ac densiorem formet fruticulus, ipsiusque caules summi quadranguli sunt.

Folia longiora sunt & angustiora, ad oras profunde & ample serrata, non sinuosa, superne curtis pilis obsita, atque hinc, si tractentur, rugosa, in hortis quinque & sex, in silvis octo & novem pollices longa, & unum lata, obliquis & sinuosis costis pertexta, ejusdem coloris, odoris, ac saporis cum priore, sed paulo crassiora, fragilia, & fuccosa.

Spicæ ac flores sunt ut in priore, hæc vero species plures gerit spicas longiores, magisque squamosas, rugosiores gerens pilos ac barbas, uti quoque silvestris magis est naturæ. Totus hic fruticulus ita purpureum suum tegit colorem, ut nil nisi obscure virens conspiciatur color, si quis ipsi adstat, sique caules ad latera inflectantur, vel a vento commoveantur, mox purpureus adparet color.

Nomen. Latine *Prunella Molucca hortensis*; Amboinice *Ayloaba*, h. e. *Herba filorum*; Malaiensibus quibusdam *Ubat swangi*, h. e. herba magica & dæmonum, vocabulo nimis generali; Ternatice *Lire*.

Locus. Vulgaris est ubique in *Moluccis* & *Ambonensibus* insulis, tam in silvis quam in hortis, ubi in solitario locatur loco, quum solum sibi vindicat proprium, aliquando tamen transplantare eam oportet, ne moriatur. *Angustifolia* quoque species sponte in silvis crescit, ubi ingentes reperiuntur lapides.

Usus ejus vulgaris est apud incolas tanquam generale antidotum contra incantamenta, quæ hæc natio maxime timet, & de quibus inter sese multa fabulantur, unde & hæc herba suum obtinuit nomen, quam primum enim pueri insolito flent modo, suntque febricitantes vel inquieti, incantati censentur, unde & mox has petunt herbas, ac radicem *Codilii nigri*, quas simul aquæ incoquant, in qua tepesfacta pueros lavant.

EEN EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

De Molukse Tuin-bruinelle.

Dit kruid heeft een gemengd fatsoen van *Prunella* en *Senegroen*, of *Vinca Pervinca*, daarom 't zoo wel tot het een als tot het ander kan gebragt werden, en men heeft 'er in deze Eilanden veele soorten van, die ik tot twee hoofdgeflagten bringe, tamme en wilde, waar van in 't volgende.

De tamme Bruinelle is weder van verscheide gedaante, dog men kan ze onder deze twee soorten begrypen, breedbladige, en smalbladige.

I. De breedbladige tamme Bruinelle, is mede bukkende ter aarde met zyne meeste steelen, waar van het minste deel overeind staat, rond, in wyde leden verdeelt, waar van sommige wel een halve voet van malkander staan.

Aan dezelve staan de bladeren twee en twee tegens malkanderen, en met hun vieren in een schuins kruis, op langagtige steelen, de Netelbladeren eenigzints gelyk, dog langer en dikker, vyf duimen lang, twee breed, aan de kanten onordentelyk gezaagt, en de kanten zyn wat gefronst, als of ze stekelig waren.

De ribben loopen zeer schuins met bogten na vooren toe, boven donker-groen, beneden purper-rood, van smaak gants wild, en onlieffelyk. Aan 't opperste dragen ze een korte dikke aaire, van schubagtige donker-groene bladeren gemaakt, daar bestorven bruin onder loopt, aan de kanten bairig, en met eenige baarden, daar tusschen komt een langbalsig bloempje, de *Primula Veris* gelyk, in vyf ongelijke blaadjes verdeelt, wit van couleur. In hare boligheid ziet men vier draadjes tegens de twee grootste blaadjes aan gewassen.

Na de bloeme blyft een spits knopje staan, met een draat of baard boven op, 't welk meest zonder zaad vergaat. Deze topzware aairen en vette bladeren dan, buigen de ranke steelen ter aardenaarts, en bare knien wortelen wederom in, daar ze dezelve raken, wesbalven het een groote plaats beslaat, hoewel het ydel van takken en bladeren is, schier zonder zydetakken.

De wortel is lang, dun, wit, ydel van takken, en dwers in de aarde kruipende.

II. Smalbladige tamme Bruinelle, verschilt niet veel van de voorgaande, behalven dat het meer overeind staat, en digter van struik werd, ook zyn bovenste steelen wat vierkant zyn.

De bladeren zyn langer en smalter, aan de kanten grof en wyd gezaagt, niet gefronst, aan de bovenzyde met korte bairtjes bezet, en daar door ruig in 't bandelen, in de tuinen vyf en ses, in 't bos agt en negen duimen lang, en een breed, ook met schuinse en bogtige ribben, van dezelve couleur, reuk, en smaak met de voorgaande, dog wel zoo dik, bros, en sappig.

De aairen en bloemen zyn als aan 't voorige, dog dit draagt meer aairen, die ook langer en meer geschubt zyn, van bairen en baarden ruiger, gelyk het ook wilder van aart is. De geheele struik verbergt de purpere zyde zoo netjes, dat men niet dan een donker-groen ziet, als men daar voor staat, en schielik ziet men niets dan purper, als men de steelen ter zyde buigt, of dat ze van den wind beweegt werden.

Naam. In 't Latyn *Prunella Molucca hortensis*; in 't Amboins *Ayloaba*, dat is *Herba filorum*; in 't Maleits by sommigen *Ubat swangi*, dat is *Toverkruid*, met een al te gemenen naam; op Ternaten *Lire*.

Plaats. Het is gemeen overal in de *Moluccos*, en de *Ambonjse Eilanden*, zoo in 't wild als in de tuinen, daar men 't aan een eenzamen boek plant, want het wil een plaats op zig zelven hebben, en ook zomtyds verplant zyn, op dat het niet uitgaat. Het smalbladige wast ook in 't wild, en in de bossen, daar groote steenen onder lopen.

Gebruik. In 't gemeen werd dit kruid by de Inlanders voor een generale tegenbaat tegens tovery gebruikt, waar voor deze natio zeer bange is, en malkander veel beuzelingen wys maakt, waar van dit kruid zyn naam draagt, want zoo dra de kinderen ongewoonlyk kryten, daar by koortsig, en onrustig zyn, zoo houd men ze voor betovert, en dan loopen ze straks tot deze kruiden, en tot de wortel van 't zwarte *Codibo*, die zy te zamen in water koken, en weder kout of laauw geworden zynde, de kinderen daar in wassen.

Lector animadvertere facile potest, incolas hosce rudes per incantamenta multos intelligere naturales morbos, ac tali modo ubique in meis scriptis hoc accipiendum & intelligendum est, quum de incantamentis vel Oebat swangi mentionem facio.

Licet diffiteri haud possim, diabolum per suos famulos multum efficere posse in homines credulos & a Deo relictos, tam Christianos quam gentiles; ita ut qui incantamenta neget, genios negat, quique hos dissimulat, similis est Saduceis, viamque aperit Atheismi. Nos tamen Christiani scimus equidem, diabolum non per succos & herbas, sed per supplices preces ac certam in Deo fidem propellendum esse. Hujus porro succus itidem propinatur & oculis instillatur, ac contusa ejus folia pulsui inponuntur, ad febrium ardorem minuendum, quod maxime in iis prodest. A mulierculis quoque bibitur ad menstrua provocanda, hujus tamen rei nullum vidi effectum, estque ingratus, si potetur, ob gravem ejus odorem ac saporem.

Nomen *Ayloaba* obtinuit, quum folia ejus adhibeantur in quibusvis rubris pigmentis, quæ albis miscentur filis, ut colorem contrahant intensum & firmum, immo ipsi adduntur *Cassombæ*.

Ex Ternata tres aliæ *Lire* species transmissæ sunt, uti primo *Lire petola*, quæ folia gerebat subrotunda, subtus punctata, fere instar vestimenti *Petola*. Secundo. *Lire papoua*, quæ folia gerebat angusta & circinnata. Tertio. *Lire kitsjil*, quæ foliola habebat angustissima, ac crasso modo dentata, hæque tres species in hortis plantantur magis ad ornamentum, quam ad usum medicum.

Tabula Decima Tertia

Ad Figuram primam *Prunellam* exhibet *Moluccam hortensem latifoliam*.

A. & B. *Folia* exhibent *angustifolia* speciei.

Figura secunda *Prunellam* denotat *Moluccam silvestrem albam*.

Figura tertia *Prunellam* sinit *Moluccam silvestrem rubram*.

CAPUT VIGESIMUM SECUNDUM.

Prunella molucca silvestris.

Veræ *Prunellæ* silvestres species minores sunt quoad formam & folia, ac dividuntur in albam, rubram, & rotundam.

Primo. *Prunella silvestris alba* seu *femina* caules gerit rotundos, firmos, parumque rugosos, per terram magna ex parte prorepentes, quique ad articulos fibrillas terræ implantant, atque ad spithamæ spatium sese iterum adtollunt, haud multos laterales emittentes ramos.

Folia in amplis locantur interstitiis, bina sibi obposita, ac quatuor simul obliquam formant crucem, illis *Betonica* quodammodo similia, sed latiora, minorem circiter digitum longa, ac binos lata, ad oras crasse & ample dentata, sed non profunde, in obtusum apicem excurrentia, rugosa, & acutis pilis obfita, crassa, fragilia, sique frangantur, crepitantia, superius pallide virentia, inferius albicantia, & quodammodo splendentia instar serici densioris, quædam aliquid fuscæ ad oras gerunt, saporis & odoris ingrati & silvestris, sine acrimonia vel ardore. Caulium vertices curtam crassiamque gerunt spicam, ex rugosis & pallide virentibus squamis & foliolis compositam, inter quæ pauci quidam crassique eminent pili, qui post florum lapsum in calicibus supersunt.

Flos ex longo constat tubo, albus est, superius in quinque rotunda labia seu petala distinctus, in quorum fundo filamentum locatur. Post illum in calice reperitur capitulum acutum, in quo latet fuscum granulum. Radix simplex est, alba, longa, transversaliter repens, ac paucas gerens fibrillas.

Alba hæc aliam porro habet varietatem magis erectam, sesquipedem alta, cujus folia inferius perfecte alba sunt instar serici. Flosculi ejus eandem formam habent, sed tubus albus est ac petala flava, post quos granulum plerumque reperitur, quum prior sterilis plurimum sit.

Secundo.

Den Leezer kan wel merken, dat deze simpele Inlanders onder tovery veele natuurlyke ziekten verstaan, en zoo moet men 't ook overal in myne schriften nemen, als ik van Toverij en Oebat swangi bandele.

Hoewel ik niet ontkennen wil, dat den duivel door zyne dienaars veel vermag op ligtgelovige, en van God verlatene menschen, zoo wel in als buiten het Christendom; zoo dat wie tovery ontkent, die ontkent de geesten, en die de geesten ontkent, is zoo goed als een Saduceër, en haant den weg tot Arbeistery. Nogtans zoo zweeten wy Christenen ook, dat den duivel geenzints door sappen en kruiden, maar door een vierig gebed, en vast vertrouwen tot God moet verdreeven werden. Anders werd dit sap gedronken, ook in de oogen gedruipt, en de gekneusde bladeren op de pols gebonden, om den brant in de koortse te verminderen, daar 't zeer goed doet. De vrouwen drinken hem ook om de maandstonden te verwekken, dog daar van heb ik geen succes gezien, en by is wat vies om in te nemen, wegens zyne sterken reuk en smaak.

De naam *Ayloaha* heeft het gekreegen, om dat de bladeren gebruikt werden by alle roode verwen, die ze by 't witte gaarn doen, om 't zelve een hooge couleur en vastigheid te geven, zelfs by de *Cassumba*.

Uit Ternaten zyn nog drie andere soorten van *Lire* toegezonden; als 1. *Lire petola*, het hadde rondagtige bladeren van onderen gespikkelt, schier als 't kleedje *Petola*. 2. *Lire papoua*, had smalle gekrulde bladeren. 3. *Lire kitsjil*, had zeer smalle en grof gezaagde blaadjes, werden alle drie in de boven geplant, meer tot cieraad, dan tot medicinaal gebruik.

De Dertiende Plaat

Vertoont in de eerste Figuur de tamme breedbladige Molukse *Bruinelle*.

A. en B. wyzen aan de bladeren van de smalbladige zoorte. De tweede Figuur wyft aan de wilde witte Molukse *Bruinelle*. De derde Figuur wyft aan de wilde roode Molukse *Bruinelle*.

TWEE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

De Molukse wilde Bruinelle.

DE regte wilde soorten van *Bruinelle* zyn kleiner van gewas en bladeren, en men verdeelt ze in witte, roode, en ronde.

I. Witte wilde *Bruinelle* of 't Wyfken, heeft ronde, styve, en wat ruige steelen, die meest op de aarde kruipen, by de knien weder inwortelen, en dan omtrent een span hoog haar verheffen, zonder veele zydetakken.

De bladeren staan in wyde leden, twee en twee tegens malkander, en maken met hun viereen een scheef kruis, die van *Betonica* eenigzints gelyk, dog breeder, omtrent een kleine vinger lang, en twee vingeren breed, aan de kanten grof en wyd getant, dog niet diep, en met een stompe spitse, ruig, en met scherpe bairtjes bezet, dik, bros, en in 't breeken krakende, boven bleek, doods-groen, beneden witagtig, en eenigzints glimmende als *Sattyn*; sommige hebben ook wat bruins aan de kanten, onaange-naam en wild van reuk en smaak, zonder scherpigheid of bitte. De toppen der steelen dragen een korte, dog dikke aaire, van ruige en bleek-groene scubben en blaadjes gemaakt, daar tusschen weinige zwarte airen uitkyken, dewelke na 't afvallen der bloemen in den kelk zyn staan gebleeven.

De bloem is langbalsig, wit, boven in vyf ronde lippen of blaadjes verdeelt, daar een draadje in staat. Na dezelve vindt men in haar kelkje een spits knopje, daar een bruinagtig zaadkorreltje in schuilt. De wortel is enkel, wit, lang, dwers kruipende, en met weinige vazeligen.

De witte heeft nog een veranderinge, die meer over-eind staat, anderhalve voeten hoog, en wiens bladeren van onderen regt wit zyn als *Sattyn*. De bloempjes zyn van het zelve fatsoen, maar aan de bals wit, en boven geel, na dewelke men ordinarij een zaadkorreltje vindt, daar het voorgaande meest onvrugbaar is.

II.